

Vruchtbare grond

Archeologie in 's-Hertogenbosch

Ad van Drunen

Op 15 mei jongstleden kwam een groot aantal archeologen naar 's-Hertogenbosch om vijftienvijfde eeuw archeologie in deze stad te vieren. Wat er in een kwart eeuw bereikt is weten we uit de vele publicaties en is te zien in het depot van de afdeling BAM. Hoe het bodemonderzoek hier van de grond gekomen is weten slechts enkele oudgedienden. Als nauw betrokkene vanaf het eerste uur wil ik hier mijn persoonlijke herinneringen van het prille begin van de Bossche archeologie weergeven.

Hoe lang geleden?

Voor archeologen is het exact dateren van bodemvondsten van groot belang. Aan de vorm of de versiering kan vaak de ouderdom van ceramiek en aardewerk op een kwart eeuw nauwkeurig bepaald worden en daarmee de grondlagen waarin deze voorwerpen zich bevinden. Op deze manier wordt sinds de start van de archeologie in 's-Hertogenbosch de chronologie van de ondergrond en de bebouwing van de stad precies in kaart gebracht. Reden om een zilveren feest te vieren! Alleen de datering van dit heugelijke feit is niet helemaal nauwkeurig: Hans Jansen begon immers al 26 jaar geleden aan zijn eerste opgraving, om precies te zijn op 25 juli 1977. Eén jaar eerder had Wiro Heesters al voor de gemeente een bodemonderzoek uitgevoerd ter plaatse van het nieuwe bankgebouw van Van Lanschot, achter de Orthenstraat.

Wat er aan vooraf ging

Voordat de eerste spade voor de gemeentelijke opgravingen de grond in ging, moest er heel wat grond verzet worden. Het was in die tijd nog helemaal niet zo vanzelfsprekend dat de gemeentelijke overheid zich verantwoordelijk voelde voor het archeologisch erfgoed. In Nederland had-

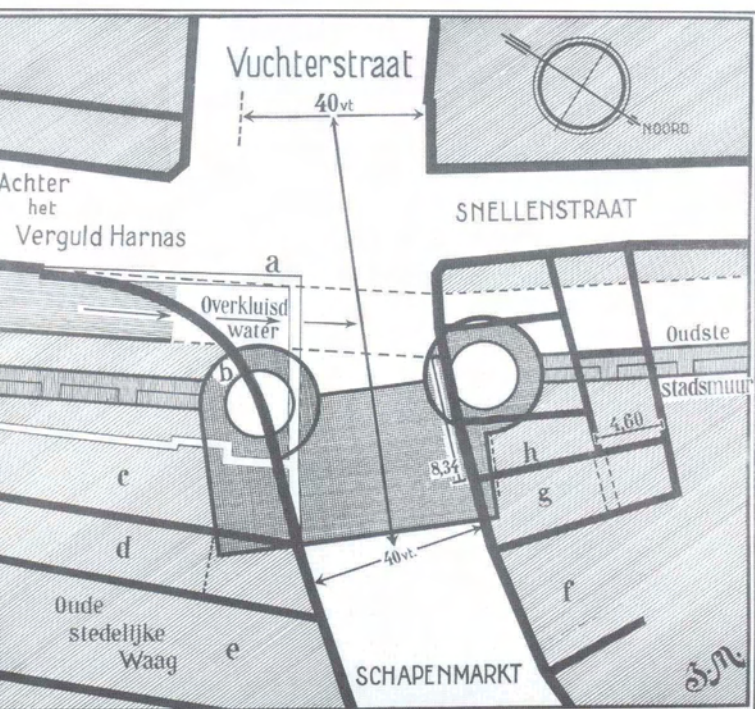
Publieke belangstelling bij de opgraving (1972) van de Leuvense Poort. Nadien gaven de gemetselde muurtjes in de Hinthamerstraat aan waar de Poort stond, tot de muurtjes weer verdwenen. In de etalage van de schoenenwinkel van Van Arendonk is de ronding van een van de torens te zien. (Foto: Stadsarchief)

den slechts de grote steden Rotterdam (sinds 1960), Amsterdam (1972) en kort daarna Utrecht (1972) een stadsarcheoloog. Toen 's-Hertogenbosch als eerste middelgrote stad in eigen beheer bodemonderzoek ging uitvoeren gaf ze daarmee tevens de aanzet tot een sterke groei van de gemeentelijke archeologie in Nederland. Maastricht, Breda, Delft, Zwolle, Den Haag en veel andere gemeenten volgden het Bossche voorbeeld. Nu hebben

de meeste middelgrote en ook een aantal kleine historische steden een archeologische dienst. Een belangrijk moment in de voorgeschiedenis van de Bossche archeologie was het onderzoek van de Leuvense poort in 1972 dat door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) werd uitgevoerd. Mijn eerste kennismaking met het Bossche bodemarchief dateert uit die tijd. Na afloop van een gesprek met Leo van Nispen tot Sevenaer, het hoofd van de nieuwe gemeentelijke afdeling Binnenstad, over een stage in het kader van mijn studie aan de Technische Hogeschool Delft zijn we even naar de opgraving gaan kijken. We troffen daar de nestor van de middeleeuwse archeologie Jaap Renaud en, wat mij pas later duidelijk werd, in de opgravingsput een zekere Hans Janssen. Beide zouden nog een belangrijke rol gaan spelen in wat komen ging. Verder troffen we er Herman Teering, het hoofd van de gemeentelijke monumentenzorg en een van zijn medewerkers Cees Duin, die aan de ROB was 'uitgeleend'. Voor die tijd had Duin als bouwkundige samen met zijn collega Leo Landzaat al bij rioleringswerkzaamheden de

Jan Mosmans (1870-1966) was een pionier op het gebied van de archeologie en bouwhistorie. Zijn aantekeningen en schetsen zijn veel geraadpleegd. In 1924 documenteerde Mosmans de Antwerpse Poort. Tot dat jaar was de poort nog herkenbaar door een versmalling van de straat op de overgang van de Vughterstraat naar de Schapenmarkt. Uit de opgravingen in 1997 bleek dat de torens niet rond waren, maar hoefijzervormig (zie tijdschrift 's-Hertogenbosch 1997 nr. 2). (Stadsarchief, Historisch-Topografische Atlas)

funderingen van de kerk te Engelen, de Geertruikapel en het Bloemkampklooster ingemeten. Allemaal incidenteel noodonderzoek, maar wel van belang voor de start van het gestructureerde gemeentelijk archeologisch onderzoek.

Nog verder terug

Willen we het bodemonderzoek in 's-Hertogenbosch helemaal overzien dan moeten we nog verder terug, naar de 19e eeuw toen met name de oudheidkundige C.R. Hermans en na hem andere leden van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, zoals A.F.O. van Sasse van Ysselt en X. Smits zich al bewust waren van het belang van het archeologisch erfgoed. In de collectie en het archief van het genootschap bevinden zich een aantal archeologica en vondstmeldingen uit de Bossche bodem, zoals onder andere de vondst van stenen kanonskogels achter het stadhuis, ook nu weer actueel. Helaas zijn de vondstomstandigheden in die tijd niet goed vastgelegd. Beter gedocumenteerd zijn de vele waarnemingen van Jan Mosmans. Gedurende zijn lange leven (1870-1966) heeft hij de binnenstad sterk zien veranderen, wat met veel sloopen en graafwerkzaamheden gepaard ging. De funderingen en bouwsporen die hierbij in het zicht kwamen heeft hij nauwlettend opgetekend. Zijn tekeningen en verslagen – berustend in het Stadsarchief – zijn nog steeds een rijke bron. Zowel voor het huidige boven- als ondergrondse historisch onderzoek is het werk van deze eerbiedwaardige voorgangers buitengewoon belangrijk. Er is echter geen doorgaande organisatorische lijn tussen hun werkzaamheden en die van de huidige gemeentelijke afdeling bouwhistorie en archeologie.

De gemeentelijke archeologie

De opgraving van de Leuvensepoort werd weliswaar onder auspiciën van de ROB uitgevoerd, maar zou zonder de persoonlijke inzet van voornoemde mensen van de gemeente en de rijksdienst niet van de grond gekomen zijn. De aanzet tot gestructureerd archeologisch onderzoek door de gemeente gaf Leo van Nispen tot Sevenaer door mij in 1975 in de gelegenheid te stellen om in 's-Hertogenbosch het bouwhistorisch onderzoek op te zetten. Als voorbeeld diende het *Amt für Vor und Frühgeschichte* van de stad Lübeck, waar ik voor die tijd werkte. Daar werd het boven- en ondergrondse archeologische onderzoek geïntegreerd uitgevoerd. Voor mij stond vast dat gebouwen niet los gezien mogen worden van de bodem waarop ze staan, met andere woorden: bouwhistorisch onderzoek kan niet zonder archeologie en andersom evenmin! Deze zienswijze was overigens ook de historische vereniging *De Boschboom* toegedaan, vooral in de persoon van haar voorzitter Jos van der Vaart. De *Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch* zou zich kort daarna inzetten voor het gecombineerde boven- en onder-

Resten van de noordelijke waterpoort uit de oudste stadsmuur van de stad ter plaatse van de huidige Barbaraplaats. Opgraving Sint-Geertruikerkhof, 1976. (Foto: BAM)

grondse historisch onderzoek. Direct na mijn aanstelling in 1975 nam ik contact op met beide verenigingen. Hun steun heeft voor een breed draagvlak bij de Bossche bevolking gezorgd, wat ook in de gemeenteraad zijn weer-slag kreeg.

Toen in 1975 pal achter en deels ter plaatse van de oude bebouwing aan de Orthenstraat grootschalige nieuwbouw met een parkeerkelder werd voorbereid was dat de gelegenheid om een gemeentelijk bouw- en bodemonderzoek in te stellen. Alle plaatselijke belangstellenden: de historische verenigingen, de gemeentearchivaris, de rijksarchivaris in Noord-Brabant, de archivaris van de Godshuizen en de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) werden gemobiliseerd. Zij waren bereid in een archeologische begeleidingscommissie zitting te nemen.¹ De rof in de hoedanigheid van voornoemde J. Renaud en de provinciaal archeologen G. Beex en W.J.H. Verwers ondersteunden het initiatief. De gemeente raakte overtuigd van de noodzaak en het nut van het onderzoek en stelde een bescheiden geldbedrag ter beschikking. Overleg met de projectontwikkelaar en de bouwer kon worden gevoerd. In de zomer van 1976, in de stille periode kort voor en tijdens de bouwvakvakantie kon het bodemonderzoek plaatsvinden. Maar wie moest het uitvoeren? De jonge archeoloog die de opgraving Leuvensepoort mede had uitgevoerd, Hans Janssen, was weer uit de stad vertrokken. De provinciaal archeoloog stelde de amateurarcheoloog Wiro Heesters voor. Samen met collega J. Reijers reed ik naar Sint-Oedenrode om pater Heesters te vragen. Hij had zo zijn bedenkingen aangezien zijn deskundigheid vooral de prehistorie betrof en hij bovendien zelf, gezien zijn leeftijd, al een hele historie achter zich had. Na enige druk stemde hij toe.

Al de eerste dagen van het onderzoek bleek dat een groot

deel van het terrein verstoord was door de funderingen van gashouders van de eerste gasfabriek uit 1854. De fabriek had verder zijn sporen nagelaten in de vorm van een dikke zwarte laag vervuilde grond die bovendien weinig water doorliet. Dit vieze natte gedeelte kon niet onderzocht worden. In het schone deel bleken vooral middeleeuwse sporen aanwezig te zijn. Pas op het laatst, in de onderste lagen, kwam Heesters alsnog op zijn bekende terrein van de prehistorie. Met kunst- en vliegwerk en veel hulp van gemeentelijke collega's, die in de middag-pauze en na werktijd meewerkten, werd het onderzoek volbracht. De documentatie van de opgraving bleef beperkt, pater Heesters had het er erg zwaar mee. Duidelijk werd dat dergelijk noodonderzoek niet meer zo geïmproviseerd kon worden uitgevoerd. Maar wat te doen?... De volgende bedreiging van het bodemarchief diende zich al aan: de Markt!

Op de Markt begon het pas goed

Op het hoogste terrein en daarmee vermoedelijk de oudst bewoonde kern van de stad moest een nieuwe riolering worden aangelegd. Deze graafwerkzaamheden waren de aanleiding om het plein te voorzien van een nieuwe bestrating en her in te richten. De diepe rioleringsleuven zouden het bodemarchief ernstig aantasten. Het 'lezen' en vastleggen van dit oudste stedelijk archief was daarom geboden. Daarnaast zouden de bodemvondsten aanleiding en inspiratiebron kunnen zijn voor het inrichten van het plein. Uit oude afbeeldingen was wel bekend dat er een puthuis, later vervangen door een pomp, en ook enkele kleinere gebouwen gestaan hadden. Maar, waar

De eerste stoeptegels zijn gelicht voor de start van de opgraving op de Markt. Archeoloog en aannemer voeren overleg (25 juli 1977).

(Foto: J. Verhoeff)

stonden deze elementen, hoe groot waren ze en konden ze gereconstrueerd worden? Een grootschalig bodemonderzoek met deze praktische vraagstelling gecombineerd met de wetenschappelijke doelstelling moest wel door een professionele archeoloog verricht worden. Wederom werd de rovb om advies gevraagd. Met de toenmalige directeur, W. van Es en de stafmedewerker middeleeuwse archeologie, H. Sarfatij, voerden we gesprekken. Stadsarchivaris Kuyer vergezelde me bij de besprekingen met de rijksdienst in Amersfoort. Samen bezochten we ook de archeologische diensten van Rotterdam en Utrecht en wonnen we inlichtingen in Amsterdam in. We spraken ook over de mogelijkheden van een meer gestructureerde aanpak voor de komende jaren. De rovb stond een model voor ogen van één stadsarcheoloog voor Eindhoven, Tilburg en Den Bosch. Verder dan een enkel gesprek hierover met de gemeentearchivaris van Tilburg, J. van Albada, die kort daarna het Bossche Stadsarchief zou gaan beheren, is het niet gekomen. Daarvoor was de constructie te ingewikkeld en de zoektocht naar een uitvoerend archeoloog in Den Bosch te acuut. De rovb bood wel uitkomst in de directe nood: Hans Janssen, bezig met een promotieonderzoek naar de kastelen van de bisschop van Utrecht, bleek bereid zijn studie wederom even te onderbreken voor 's-Hertogenbosch.... Hij kon toen nog niet voorzien dat het plan om het onderzoek op de Markt als opstap te gebruiken voor een gestructureerde aanpak van de archeologie zou lukken; Janssen werkt nog steeds in Den Bosch en met kastelen is hij ook nog niet klaar. Voordat de eerste spade op de Markt de grond in ging moest er nog heel wat gebeuren. Een contract met aannemer Th. Barten, die ook nu nog de opgravingen uitvoert, werd afgesloten. Brieven naar de winkeliers, gesprekken met de marktmeester, met de verkeerspolitie over de weg-omleidingen. Hoge eisen aan veiligheid werden gesteld: hekken, wegmarkeringen en een woud van verkeersborden. Een flink deel van het beperkte budget ging aan deze voorzieningen op. Intensief contact met de pers, persconferentie vooraf etc. De verwachtingen waren hoog gespannen. Toen dan eindelijk op maandagmorgen 25 juli 1977 de eerste tegels gelicht werden, stond de volgende morgen al een foto van de eerste vondst in het Brabants Dagblad: een rijtje 20e-eeuwse stoeptegels. De belangstelling was vanaf het begin groot. De mensen verdrongen zich voor (of achter?) de hekken. Wie de graafwerkzaamheden comfortabel wilde bekijken zocht een plaatsje op het terras van Hotel Central. Menig marktkoopman vergat zijn koopwaar en debatteerde met collega's over wat er tevoorschijn kwam. Anderen vreesden voor omzetting en regelmatig vonden we tomaten en eieren in de opgravingsput.

De archeologische vondsten kregen een eerste opvang in een leegstaande ruimte van het stadhuis, direct bereikbaar vanuit de Ridderstraat. Gelegenheid om deze vondsten te wassen en schoon te maken was er niet. De vuile

archeologische voorwerpen waren, hoe interessant ook, een doorn in het oog van de nette ambtenaren. Ze moesten onmiddellijk weg. De opgraving kwam stil te liggen. De reeds aanzienlijke collectie moest worden ingepakt en vervoerd naar een zolder in de Nieuwstraat. Daar zouden ze blijven tot de verhuizing naar de Oude Sint-Jacobskerk in 1988.

Toen op een goede, welgeplande dag, tegen het eind van de opgraving, de stadspuit bijna gaaf vlak onder het maaiveld werd aangetroffen was de tijd rijp om hardop over de continuering van het bodemonderzoek in 's-Hertogenbosch te gaan praten. De archeologische begeleidingscommissie pleitte met succes voor een verlenging van het contract met Janssen tot 1982. De opgraving moest immers worden uitgewerkt en het was nodig dat de archeoloog de rioleringswerkzaamheden begeleidde. Zo geschiedde, met als resultaat een tentoonstelling en een verslag van het onderzoek in 1978. Op de wetenschappelijke resultaten hoef ik hier niet in te gaan; daarover heeft Hans Janssen al gepubliceerd.

Ondertussen schreven we een lijvige ambtelijke nota over de toekomstige graafwerkzaamheden in de stad en de noodzaak van onderzoek. De sloop van de straatkelders onder de Markt, de graafwerkzaamheden in de Postelstraat (Oud Keizershof), Bethaniestraat (Bethaniekerk), Clarastraat (klooster), Sint Jorisstraat (Joriskapel), Orthenstraat (Brusselsepoort en Geertruijklooster) volgden elkaar in ijltempo op. De archeologische nota kon niet snel genoeg geschreven worden en werd al bevestigd voor hij gereed was. Doel van de nota was om de archeoloog in vaste dienst te krijgen en structureel geld voor onderzoek te krijgen. In 1980 kreeg Hans Janssen een vaste aanstelling en kon hij zijn eerste grote publicatie gaan schrijven: *Van Bos tot Stad* (1983). Ondertussen was er een assistent voor het boven- en ondergrondse onderzoek gekomen. Door de grote druk op de opgravingen verbleef de nieuwe veldtechnicus Eddy Nijhof voornamelijk onder het maaiveld. Het archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch was, hoewel met zeer bescheiden middelen, nu redelijk gestructureerd. Door zeer hard werken en kunst- en vliegwerk kon de schade aan het bodemarchief thans worden beperkt. Ik kon me nu pas echt geheel gaan wijden aan het bovengrondse erfgoed dat eveneens sterk bedreigd werd. De combinatie van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek zoals dat in 's-Hertogenbosch plaatsvindt heeft in Nederland helaas nog maar weinig navolging gekregen. ■

Noot

I De begeleidingscommissie bestond uit de volgende personen: drs. H. van Bavel, mw. A. Bergman, ir. A.H. van Drunen (secretaris), P.J. van der Heijden, drs. H.L. Janssen, (toen nog) drs. A.C.M. Kappelhof, drs. P.Th.J. Kuyer (voorzitter), drs. G. van de Lee, dr. L.P.L. Pirenne, mr. P. Smit, A. Verhagen en (toen nog) drs. W.J.H. Verwers.